катындар босогону тескери карап..дабышы түгөнгөнчө киркиреп, түн ортосуна чейин кошок айтуусу көбөйдү [2. 134.].

Ал өзү кичинесинен жылкыда журүп өскөн, *тээ боордо*, Бакайыр айылындагы жылкычынын кызы эле [2. 197.].

3) адамдын психикалык касиеттери:

г) эмоциялар: (кайгы, коркуу, кайгыруу, кубаныч; шайыр, толкундануу, ачуулуу, капалуу, кайгылуу, ачуулуу, жинденүү ж.б.): розалардын кайгысы; таң кубанычы; ачуу толкундар; ачуулуу жан, көңүлдүү шамал, жүрөк кубанды;

Жинденген карасур толкундар жээктеги таштарды кочкорчосунан качырып барып ордунан козголто урат да, анан сендиректей түшкөнсүп кайра артка тартат [1. 37.].

Ар кандай изилдөөлөрдө метафоралык сфераларды аныктоо маселеси конкреттүү бир тарыхый мезгилде бир этностун дүйнөсүнүн метафоралык сүрөтүн моделдөөнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн түшүнүүгө жана анын эволюциясы жөнүндө жалпы илимий түшүнүктү калыптандырууга шарт түзөт. Мына ушундай код-ачкычтардын көркөм тексттерде колдонулуусу кандай гана чыгарма болбосун көркөмдүк деңгээлге көтөрөт.

Колдонулган адабияттар:

1. *Айтматов Ч. 1-том, Бишкек “Учкун”, 2009*
2. *Айтматов Ч. 5-том, Бишкек “Учкун”, 2009*
3. *Вардзелашвили Ж. Метафорические номинации в языковой картине. Научные труды. Серия.: филология. Выпуск II. СПб-Тб., 2001.*
4. *Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 3-е изд., – М.: Русский язык, 1990*
5. *Кравцова Ю. В. Метафорическое моделирование мира в художественном тексте: семантико-когнитивный анализ. – К.: Изд-во НПУ им. М. П. Драгоманова, 2014.*
6. *Кулибина Н. В. Зачем, что и как читать на уроке: художественный текст при изучении русского языка как иностранного. СПб.: Златоуст, 2001.*
7. *Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Изд-во ЛКИ, 1990.*
8. *Маслова В. А., Пименова М. В. Коды лингвокультуры. М.: ФЛИНТА:Наука, 2016.*
9. *Толстая, С. М. К понятию культурных кодов. Славянская этнолингвистика [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ethnolinguistica-slavica.org .*
10. *Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Наука, 1996.*

УДК 821.51(575.1) **DOI: https://doi.org/10.56122/..v1i1.588**

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДА АДАМ ЖАНЫНЫН ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫК ЖАНА ДИНИЙ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Калилова Г.К., окутуучу, «АФ» кафедрасы Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети
E-mail: gulmira_kalilova_85@list.ru

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЕ И РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ДУШИ В ТВОРЧЕСТВЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА»

Калилова Г.К., преподаватель, кафедра «АФ» Кыргызско-Узбекский Международный университет имени Б. Сыдыкова
*E-mail: **gulmira_kalilova_85@list.ru***

EXISTENTIAL AND RELIGIOUS PROBLEMS OF THE HUMAN SOUL IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV

Kalilova G.K., lecturer, “FA” Kyrgyz-Uzbek International University by name of B. Sydykov
E-mail: ***gulmira_kalilova_85@list.ru***

Аннотация

Бул макалада Чыңгыз Айтматов прозасында адамдын ички дүйнөсү, тагдыры жана руханий кризиси экзистенциалдык жана диний-философиялык көз караштан талданат. Изилдөөдө адамдын ички карама-каршылыктары, моралдык тандоосу жана руханий сыноолору негизги маселелер катары каралат. Ошондой эле жазуучунун чыгармаларындагы диний символдордун жана философиялык ой жүгүртүүнүн өзгөчөлүктөрү ачып көрсөтүлөт. Кылым карытар бир күн, Ак кеме, Кыямат, Жамийла жана башка чыгармалары мисал катары талданат. Изилдөөнүн жыйынтыгында Айтматовдун чыгармаларында адамдын ички трагедиясы руханий өсүү, өзүн-өзү таануу жана адамзаттын жалпы тагдырын түшүнүү процесси катары чечмеленери аныкталды.

Түйүндүү сөздөр: *Чыңгыз Айтматов, адамдын ички дүйнөсү, тагдыр, экзистенциализм, диний философия, руханий кризис, моралдык тандоо, адам трагедиясы, көркөм образ, символика, адабият таануу*

Аннотация

В данной статье анализируются внутренний мир человека, его судьба и духовный кризис в прозе Чингиза Айтматова с экзистенциальной и религиозно-философской точек зрения. В исследовании в качестве основных вопросов рассматриваются внутренние противоречия человека, его моральный выбор и духовные испытания. Также раскрываются особенности религиозных символов и философских размышлений в произведениях писателя.

В статье в качестве примеров анализируются такие произведения, как «И дольше века длится день», «Белый пароход», «Плаха» и «Джамиля». В результате исследования было определено, что внутренняя трагедия человека в прозе Айтматова интерпретируется как процесс духовного роста, самопознания и понимания общей судьбы человечества.

Ключевые слова: *Чингиз Айтматов, внутренний мир человека, судьба, экзистенциализм, религиозная философия, духовный кризис, моральный выбор, трагедия человека, художественный образ, символика, литературоведение.*

Abstract

This article analyzes the inner world of man, his destiny, and spiritual crisis in the prose of Chingiz Aitmatov from existential and religious-philosophical perspectives. The study examines internal contradictions, moral choices, and spiritual trials as its central themes. Furthermore, it explores the specific characteristics of religious symbols and philosophical reflections within the author’s works.

The research draws on examples from such masterpieces as The Day Lasts More Than a Hundred Years, The White Ship, The Place of the Skull, and Jamila. The study concludes that the inner tragedy of the individual in Aitmatov’s prose is interpreted as a process of spiritual growth, self-discovery, and an understanding of the shared destiny of mankind.

Keywords: *Chingiz Aitmatov, inner world, destiny, existentialism, religious philosophy, spiritual crisis, moral choice, human tragedy, artistic image, symbolism, literary criticism.*

XX кылымдын дүйнөлүк адабиятында өзгөчө орун ээлеген улуу кыргыз жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы инсан жана коом, ишеним жана абийир, өмүр жана өлүм, жакшылык менен жамандыктын ортосундагы татаал мамилелерди көркөм-философиялык жактан чечмелөөсү менен айырмаланат. Анын чыгармалары тек гана окуялардын тизмеги эмес, адамдын ички дүйнөсүндөгү карама-каршылыктарды, руханий кризистерди жана кайра жаралуу процесстерин терең чагылдыргандыгы менен баалуу. Айтматовдун дүйнө таанымында инсандын трагедиясы көбүнчө диний-философиялык мазмун менен айкалышып, автордун аалам жана адам тууралуу концептуалдык көз караштарын ачып берет.

Ааламдашуу, руханий баалуулуктардын деградациясы жана этикалык маселелер курчуган азыркы доордо Айтматовдун чыгармаларындагы диний-философиялык идеялар өзгөчө актуалдуулукка ээ болууда. Жазуучу адам баласынын трагедиясын жөн гана социалдык же психологиялык маселе катары эмес, метафизикалык, кудайлык жана адеп-ахлактык жоопкерчилик менен байланышкан кубулуш катары карайт.

Адам жанынын трагедиясы — бул инсандын ички дүйнөсүндөгү адеп-ахлактык, руханий жана ишенимдик кризис абалы. Айтматовдун чыгармаларында бул трагедия көбүнчө адамдын өз абийирине, ишенимине жана кудайлык мыйзамдарга каршы чыгышы менен байланыштуу көрүнөт. Жазуучунун каармандары сырткы көрүнүшүнөн күчтүү, социалдык жактан активдүү болушу мүмкүн, бирок алардын жанында терең боштук жана руханий азап жашырылган [1].

Мисалы, **«Кылым карытар бир күн»** романында Эдигейдин образы аркылуу адамдык берилгендик, парз жана абийир маселелери көтөрүлөт. Эдигей үчүн эң чоң трагедия — адамдык баалуулуктардын унутулушу жана ата-бабалардын эстелигине болгон кайдыгерлик. Бул абал диний-философиялык көз караштан алганда, адамдын өз тамырынан жана кудайлык тартиптен ажырашы катары чечмеленет.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында диний мотивдер ачык догматикалык формада эмес, символикалык, философиялык жана адеп-ахлактык контекстте туюнтулат. Жазуучу салттуу диний түшүнүктөрдү заманбап адамдын аң-сезими менен айкалыштырат. Ишеним бул жерде тек гана диний ырым-жырымдардын жыйындысы эмес, адамдын ички ишениими жана абийир алдындагы жоопкерчилиги катары каралат [2].

«Кыямат» романында бул маселе өзгөчө курч коюлган. Чыгармада адамзаттын руханий төмөндөшү, зордук-зомбулук жана кайдыгерликтин кесепетинен келип чыккан жалпы трагедия диний-философиялык символдор аркылуу ачылып берилет. «Кыямат» түшүнүгү бул жерде акыреттеги гана окуя эмес, адамдын жанында боло турган руханий кыйроонун символу болуп саналат [3].

Айтматовдун каармандары дайыма адеп-ахлактык тандоо алдында турушат. **Күнөө жана тооба** мотиви жазуучунун чыгармаларында адам жанынын трагедиясынын негизги факторлорунун бири катары көрүнөт. Күнөө — бул диний эрежелерди бузуу гана эмес, адамгерчиликтен жана кайрымдуулуктан баш тартуу.

«Саманчынын жолу» повестинде согуш трагедиясынын алкагында адамдык баалуулуктардын сыноосу сүрөттөлөт. Каармандар өз тандоолору аркылуу тагдырын гана эмес, жанынын тазалыгын да коркунучка кептешет. Ал эми «тооба» Айтматовдун түшүнүгүндө кечирим суроодон да тереңирээк мааниге ээ болуп, адамдын ички өзгөрүшүн жана руханий жаңылануусун билдирет [4].

Диний-философиялык чечмелөөдө **курмандык** түшүнүгү маанилүү орунду ээлейт. Айтматовдун чыгармаларында курмандык көбүнчө адамгерчиликти сактап калуу жолундагы берилгендик (фидойилик) катары сүрөттөлөт. Бул курмандык кээде физикалык, кээде руханий мүнөздө болот.

«Ак кеме» повестинде баланын образы аркылуу таза ишеним жана кирсиз үмүт чагылдырылган. Бала үчүн уламыштар менен жомоктор жашоонун руханий тиреги кызмат кылат. Анын трагедиясы болсо — чоңдор дүйнөсүндөгү зордук-зомбулук жана кайдыгерлик менен кагылышкан таза жандын сынышы. Бул трагедия диний-философиялык көз караштан күнөөсүз курмандыктын символу катары чечмеленет.

Айтматовдун чыгармачылыгында **тагдыр жана эркин эрк** маселеси да маанилүү орунда. Жазуучу адам тагдырын алдын ала белгиленген өзгөрткүс кубулуш эмес, адамдын адеп-ахлактык тандоосу менен тыгыз байланышкан процесс катары көрсөтөт. Диний-философиялык жактан бул маселе кудайлык адилеттүүлүк менен адамдын жоопкерчилигинин ортосундагы тең салмактуулукту чагылдырат [5].

«Жамийла» повестинде сүйүү жана эркиндик маселеси салттуу социалдык ченемдердин алкагында көтөрүлөт. Жамийла өз бактысы жана ички эркиндиги үчүн күрөшүп жатып,

коомдун калыптанган чечимдерине каршы чыгат. Бул чечим диний-философиялык контекстте адамдын өз жүрөгүнүн үнүн уга билген эрдиги катары бааланат [6].

Айтматовдун чыгармаларында адам жанынын трагедиясы көбүнчө коом менен байланышта келип чыгат. Коомдогу адилетсиздик, зордук-зомбулук жана кайдыгерлик жеке трагедияларды жаратат. Жазуучу бул абалды диний-философиялык көз караштан коомдун руханий оорусу катары мүнөздөйт.

«Кылым карытар бир күн» романындагы **манкурт** образы бул жагынан өзгөчө символикалык мааниге ээ. Манкурт — өз эс-тутумун, өзүнүн ким экендигин жоготкон адамдын белгиси. Бул образ адамдын кудайлык тартуу болгон аң-сезимден жана эс-тутумдан ажырашы аркылуу руханий өлүмгө дуушар болушун билдирет.

Айтматовдун чыгармаларында адам жанынын трагедиясы көбүнчө коом менен байланышта келип чыгат. Коомдогу адилетсиздик, зордук-зомбулук жана кайдыгерлик жеке трагедияларды жаратат. Жазуучу бул абалды диний-философиялык көз караштан коомдун руханий оорусу катары мүнөздөйт.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын маанилүү поэтикалык өзгөчөлүктөрүнүн бири — **мифологиялык ой-жүгүртүү менен диний-философиялык символдордун айкалышы**. Жазуучу байыркы түрк мифтерин, элдик оозеки чыгармачылыкты, исламдык жана жалпы адамзаттык адеп-ахлактык түшүнүктөрдү заманбап көркөм аң-сезим менен синтездейт. Бул синтез адам жанынын трагедиясын тарыхый-маданий эс-тутум контекстинде чечмелөөгө мүмкүндүк берет.

Мисалы, «Кылым карытар бир күн» романындагы **Найман-Эне уламышы** адамзат эс-тутумунун ыйыктыгы жөнүндөгү диний-философиялык идеяны туюнтат. Эс-тутумду жоготуу — бул жеке эле трагедия эмес, кудайлык тартиптин бузулушу, адамдын руханий өлүмү. Бул символ аркылуу Айтматов адам жанынын трагедиясын жамааттык аң-сезим жана тарыхый жоопкерчилик менен байланыштырат.

Айтматовдун чыгармачылыгында адам жанынын трагедиясы көбүнчө **техногендик цивилизация**, идеологиялык басым жана руханий жаттандыруу процесстери менен байланыштуу чечмеленет. Жазуучу заманбап адамдын руханий кризисин диний-философиялык көз караштан баалап, прогресс менен адеп-ахлактын ортосундагы дисбалансты ачып берет.

«Кыямат» романында глобалдык көйгөйлөр — экологиялык кырсык, зордук-зомбулук, адам өмүрүнүн баасызданышы — алкагында кудайлык адилеттүүлүк маселеси коюлат. Бул чыгармада адам жанынын трагедиясы индивидуалдык деңгээлден чыгып, бүтүндөй адамзаттын тагдырына тиешелүү маселеге айланат. Диний-философиялык чечмелөөдө бул абал адамзаттын өз руханий тамырынан алысташы катары түшүндүрүлөт [10].

Айтматовдун чыгармаларында **аялдын образы** көбүнчө кайрымдуулуктун, берилгендиктин жана руханий тазалыктын символу катары көрүнөт. Бул образдар аркылуу жазуучу адамдын жанын куткарууга жетектөөчү руханий күчтү көрсөтөт. Аял образдары диний-философиялык жактан жашоонун булагы, кудайлык мээрим жана кечиримдүүлүктүн символу катары кабыл алынат.

«Жамийла» повестиндеги Жамийланын образы салттуу адеп-ахлактык ченемдерден тышкары чыкса да, ал руханий пастыкты эмес, тескерисинче, ички тазалыкка жана чынчылдыкка негизделген эркиндикти туюнтат. Бул образ аркылуу Айтматов адам жанынын трагедиясын жеңүүнүн жолу катары жалгандан баш тартууну жана ички акыйкатка берилгендикти сунуштайт [6].

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында Кудай түшүнүгү түздөн-түз диний окуу түрүндө эмес, абийир, адилеттүүлүк жана жогорку акыйкаттыктын символу катары көрүнөт. Адам жанынын трагедиясы болсо ушул жогорку акыйкаттыктан алыстоонун натыйжасы катары чечмеленет. Жазуучу адамдын Кудай менен болгон мамилесин сырткы ибадатка караганда ички жоопкерчилик жана адеп-ахлактык тандоо менен байланыштырат. Бул өзгөчөлүк Айтматовдун чыгармачылыгын диний догматизмдин алкагынан чыгарып, аны жалпы адамзаттык философиялык адабияттын деңгээлине көтөрөт. Адам жанынын

трагедиясы — бул Кудай тарабынан жазалануу эмес, Кудайды өз жанынан жоготуп алуунун кесепети [12].

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында адам жанынын трагедиясы терең диний-философиялык мазмун менен сугарылган абалда сүрөттөлөт. Жазуучу адамдын ички дүйнөсүндөгү трагедияларды социалдык шарттар менен гана чектеп койбостон, аларды ишеним, абийир, морал жана кудайлык адилеттүүлүк маселелери менен байланыштырып талдайт. Айтматовдун чыгармаларында диний мотивдер адамды коркутуучу догма эмес, тескерисинче, аны руханий тазалануунга чакырган күч катары көрүнөт. Адам жанынын трагедиясы бул жерде кыйроо эмес, сергектикке жана өзүн-өзү таанууга алып баруучу жол катары чечмеленет [8].

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы диний-философиялык ой-жүгүртүү менен көркөм адабияттын синтезинин жаркын үлгүсү болуп саналат. Ал заманбап адамды өз жанына назар салууга, ишеним жана абийир алдындагы жоопкерчилигин аңдап билүүгө үндөйт. Бул изилдөөнүн натыйжалары Айтматовдун мурасын үйрөнүүдө, ошондой эле диний-философиялык адабият таануу изилдөөлөрүндө маанилүү илимий булак катары кызмат кыла алат.

Жыйынтыктап айтканда, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы диний-философиялык ой-толгоолордун жана көркөм адабияттын синтезинин эң сонун үлгүсү болуп, адамды ички дүйнөсүнө үңүлүүгө жана абийир алдындагы жоопкерчиликти сезүүгө чакырат. Бул изилдөө иштери Айтматов таанууда жана диний-философиялык багыттагы илимий изилдөөлөр үчүн маанилүү таяныч болуп берет.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Кылым карытар бир күн. – Ташкент: Гафур Гулям атындагы басмакана, 1988.
2. Айтматов Ч. Ак кеме. – Ташкент: Ёш гвардия, 1985.
3. Айтматов Ч. Кыямат. – Ташкент: Шарк, 1991.
4. Айтматов Ч. Жамийла. – Ташкент: Гафур Гулям атындагы басмакана, 1983.
5. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 5 томдук. – Бишкек: Адабият, 1999.
6. Бердяев Н. А. Чыгармачылыктын мааниси. Адамды актоо тажрыйбасы. – Москва: Республика, 1994.
7. Бердяев Н. А**.** Эркиндик философиясы. – Москва: Мысль, 1990.
8. Фромм Э. Адам өзү үчүн. – Москва: АСТ, 2004.
9. . Илимий кабарлар – Научный вестник. – 2025. – № 3. – Б. 555–557.

УДК 821.512.154:82.94 **DOI: https://doi.org/10.56122/..v1i1%20(27).584**

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ГУМАНИЗМ ЖАНА СОГУШКА КАРШЫЛЫК ИДЕЯСЫНЫН КӨРКӨМ ИЛИКТЕНИШИ

Келдибай кызы Майрамкан, ф.и.к, доцент ОшМПУ
ORCID: 0009-0002-9317-6998

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИДЕЙ ГУМАНИЗМА И ПРОТИВО ВОЕННОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Келдибай кызы Майрамкан, ф.и.к, доцент ОшМПУ
ORCID: 0009-0002-9317-6998

THE ARTISTIC EXPLORATION OF THE IDEAS OF HUMANISM AND ANTI-WAR THEMES IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV

Mayramkan Keldibai Kyzy PhD (Candidate of Sciences in Philology), Associate Professor, Osh State Pedagogical University (OshSPU).
ORCID: 0009-0002-9317-6998